

Kaip buvo vadinami lietuviški žodynai

Lietuviškų žodynų rengimo ir leidimo istorija siekia XVII amžių. Pirmasis trikalbis Konstantino Sirvydo (~1580–1631) lenkų–lotynų–lietuvių kalbų žodynas buvo išspausdintas Vilniuje, jėzuitų akademijos spaustuvėje, prieš 1620 metus. Apytikrė data nustatyta iš popieriaus vandenženklių. Iki šiol tėra žinomas tik vienas šio žodyno egzempliorius, dabar esantis Maskvoje, Rusijos centriniame senųjų aktų archyve. Šį žodyną ten 1955 m. aptiko istorikas Konstantinas Jablonskis (1892–1960). Žodynas apdriskęs: prasideda 10-uju lapu žodžiu *ciechuie*, trūksta ir kelių pabaigos lapų, baigiasi 216-uju lapu žodžiu *znakomity*.

Taigi nežinomas ir žodyno pavadinimas. Jį mėgino nustatyti istorikė Ingė Lukšaitė. Remdamasi Konstantino Sirvydo amžininko Saliamono Risinskio (mirusio apie 1625 m.) bibliotėkos knygų sąrašė minimu „*Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum*“, ji mano šį žodyną buvus pavadintą žodžiu *promptuarium*. Pirminė šio lotyniško žodžio reikšmė „talpykla“. Daiktavardis padarytas iš būdvardžio *promptus* „po ranka esantis, patogus“. Taigi žodį *promptuarium* reikia suprasti kaip žodžių aruodą, lobyną.

Lenkų žodynininkas Gregorijus Knapskis šį žodį vartojo kaip *thesaurus* sinonimą: 1621 m. išleistą žodyną pavadino „*Thesaurus polono latino graecus, seu promptuarium linguae latinae et graecae...*“. Knapskio žodyno lenkų ir lotynų žodžių registru naudojosi Sirvydas sudarydamas didesnį žodyną „*Dictionarium trium linguarum*“, kurio yra išlikusių 1642, 1673 ir 1713 m. leidimų egzempliorių. Vadinasi, Sirvydas neperėmė Knapskio žodyno antraštėje buvusio *promptuarium* vardo. O gal tai ne veikalo vardas, tik vaizdingas apibūdinimas, juo labiau, kad jis eina po žodelio *seu* „arba“. Todėl Kazys Pakalka (1928–2009), tyręs Sirvydo žodynus, knygos „*Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*“ (1997) įvadiniame straipsnyje daro išvadą: „kol nerastas I leidimo egzempliorius su titulinio lapu, tol pavadinimo klausimas lieka neišspręstas“ (p. 17).

Iš amžininkų ir vėlesnių Mažosios Lietuvos kultūros veikėjų raštų žinoma, kad XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynus rašė keletas Karaliūčiaus universiteto auklėtinių. Tačiau tik vienas kitas teišliko iki mūsų dienų. Karaliūčiuje, Prūsijos valstybiniame archyve, XIX a. buvo kelių Liudviko Rėzos (1776–1840) surinktų lietuviškų žodynų rankraščių. Antrojo pasaulinio karo metu artėjant frontui iš rytų, archyvas buvo išvežtas ir kitur išslapstytas.

Vienas po Antrojo pasaulinio karo atrastų Laukstyčių (vok. Lochstädt, rus. Pavlovo) pilyje Aistmarių pakrantėje žodynų, dabar esantis Mokslų akademijos Vrub-

levskių bibliotèkoje, pavadintas lotynišku vardu „Lexicon Lithuanicum“ (*lex* – žodis). Šis 113 lapų vokiečių–lietuvių kalbų žodynas anoniminis (nežinomo autoriaus). Jį tyręs ir faksimilinį leidimą 1987 m. parengęs Vincentas Drotvinas (1929–2015) iš popieriaus vandenženklių nustatė, kad žodynas parašytas apie 1652 m. kaip ir Danieliaus Kleino (1609–1660) tuo pačiu vardu minimas neišlikęs žodynas.

Mūsų dienas pasiekė ir kitas gerokai didesnis dviejų dalių per pustrėčio tūkstančio puslapių vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, pavadintas perkeltinės reikšmės lotynišku vardu „Clavis Germanico–Lithvana“ (*clavis* – raktas). Jis Vincento Drotvino ištirtas ir 1995–1997 m. išleistas keturiomis knygomis. Žodynas baigtas rašyti apie 1675 m., jo autoriumi Jurgis Lebedys ir Vincentas Drotvinas laikė Ragainės apskrities Žilių parapijos ilgametį kunigą Frydrichą Pretorijų (1624–1695). Šiuo dideliu žodynu tarsi pateikiamas raktas norintiems atrakinti lietuvių kalbą, t. y. jos pramokti, prie jo pridėtas dar beveik šimto patarlių ir priežodžių rinkinys. Beje, XVII a. jėzuitų istorikai Filipas Alegambė (Philippe Alegambe) ir Natanaelis Sotvelas (Nathanael Sotvellus) mini, kad *clavis* vardu buvusi pavadinta Sirvydo lietuvių kalbos gramatika „Clavis linguae Lithuanicae“ (išleidimo datos nenurodė). Ji kol kas niekur neaptikta. Šiuo vardu gramatikos buvo vadinamos ir XVIII amžiuje.

Minėtas žodyno vardas *clavis* sekėjų Mažojoje Lietuvoje nesulaukė, o *lexicon* vardu išlikusį didžiulį vokiečių–lietuvių kalbų žodyną pavadino Dárkiemio apskrities Trempų parapijos kunigas ir mokytojas Jokūbas Brodovskis (1695–1744). Jo daugelį metų rašytą „Lexicon Germanico–Lithvanicvm...“ tyrė ir parengė išleisti Vincentas Drotvinas. Trimis didžiulėmis knygomis šį žodyną 2009 m. išleido Lietuvių kalbos institutas.

Savo didžiuliam darbui Brodovskis davė tiems laikams būdingą ilgą antraštę. Štai jos vertimas: „Vokiečių–lietuvių ir lietuvių–vokiečių kalbų žodynas, kuriame yra tiek Biblijos Senojo ir Naujojo Testamento žodžių, tiek namų apyvokos žodžių, taip pat daugiau kaip du tūkstančiai lietuviškų priežodžių ir daugiau kaip šimtas mįslių ir kuris tuo būdu yra jei ne visiškai pilnas, tai bent gana išsamus. Visa tai vien Dievo garbei ir lietuvių kalbos mylėtojų labai dideliu vargu ir atsidėjimu sulasė Jokūbas Brodovskis, Trempų precentorius“.

Lexicon vardu buvo pavadintas ir Valtarkiemio kunigo Pilypo Ruigio (1675–1749) Karaliáučiuje išleistas lietuviškas žodynas „Littausisch–Deutsches und Deutsch–Littausisches Lexicon“ (1747).

Dar vienu lotynišku vardu savo žodyną pavadino iš Kretingalės kilęs Halės universiteto lietuviško seminaro vedėjas Frydrichas Vilhelmas Hakas (Haack, 1706–1754). Tai pirmas Mažajai Lietuvai skirtas Halėje 1730 m. išleistas žodynas „Vocablarivm Litthvanico–Germanicvm, et Germanico–Litthvanicvm“. Žody-

no vardas priesaginės darybos: *vocabulum* „pavadinimas, vardas, žodis“ ir kuopinės reikšmės priesaga *-arium*, atitinkanti lietuvišką *-ynas*.

Vėlesnių Mažosios Lietuvos autorių žodynai jau su vokiškomis antraštėmis: Pīlkalnio kantoriaus ir poeto Kristijono Gotlybo Milkaus „Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter=Buch“ (1800), Karaliáučiaus universiteto profesoriaus Georgo Heinricho Ferdinando Neselmano (Nesselmann) „Wörterbuch der littauischen Sprache“ (1851), „Keleivio“ redaktoriaus Frydricho Kuršaičio „Deutsch–littauisches Wörterbuch“ (1870–1874). Šiame žodyne pateiktas ir vokiško termino vertinys *žodknygės*: „Aš sudarymą lietuviškųjų žōdknygių esmi apiemęs.“

XIX a. lietuvių leksikograřų pradėta kurti ir lietuviškus terminus savo veikalams pavadinti. Jau trečiajame dešimtmetyje pasirodo *žodininkas*. Jis pavartotas Kajetono Nezabitauskio 1823 m. pradėto rašyti lietuvių–lenkų žodyno antraštėje: „Žodinikas Lietuwiszkaj–Żemajtiszkas yra Lenkiszakai yszrozitas“, o viešai šis terminas pasirodė 1824 m. prie jo elementoriaus „Naujas mokslas skaytima“ pridėtoje lietuviškų knygų bibliografijoje. Joje žodynus jis vadina *žodininkais* arba *surinktžodžiais*. Terminai nevienodo gerumo. Netinkamas antrasis; jo, rodos, niekas daugiau ir nevartojo. *Žodininko* priesaga dažniausiai žymi asmenis, tik kartais ir vietą. Taigi vieta, kur surašyti žodžiai, yra *žodininkas*.

Žodininko terminą vartojo Dionizas Poška: „Dėl Jūsų, broliai, rašau žodininką“ (I d., p. 163). Pats žodynas pavadintas lenkišku vardu *słownik*. *Žodininku* rankraštinių trikalbį žodyną pavadino Dominykas Sutkevičius: „Žodinikas Letuwiszkay–Łotiniszkay–Lenkiszkas“ (1848). Trumpesnę būdvardinės darybos terminą vartojo Silvestras Valiūnas laiške Dionizui Poškai „Raszantem Lietuwiszka žodini“ (1826) ir Laurynas Ivinskis lenkų–lietuvių kalbos žodyne kaip *dykcyonarz* atitikmenį.

Sudurtiniu naujadaru *žodrodis* Simonas Daukantas pavadino prie chrestomatijos „Epitome historiae sacrae“ vertimo (1838) pridėtą žodynėlį „Žodrodys toie kningelieie essontiū žodiū“. Antanas Juška pradžioje savo žodyną buvo pavadinęs *žodrodžiu*, bet vėliau pakeitė *žodininku*. Sankt Peterburge išspausdinti jo žodyno du tomai buvo su rusiška antrašte „Литовский словарь“.

XIX a. pradžioje prasidėjusios lietuvių šviesuolių lotyniško *lexicon* ar vokiško *Wörterbuch* lietuviško atitikmens paieškos ir kūryba baigėsi amžiui persiritus į antrą pusę. Lietuviško atitikmens reikėjo ir pirmajam lietuvių botanikui vienuoliui pranciškonui Jurgiui Ambraziejui Pabrėžai (1771–1849), Kretingoje parašiusiam lietuvišką augalų vardyną. Apie 1834 m. spaudai parengtą vardyno rankraštį jis pavadino *žodynu*. Nors Pabrėžos veikalai nebuvo išspausdinti, bet jie buvo žinomi. Apie juos rašė Motiejus Valančius „Žemaičių vyskupystėje“ (1848). Minėdamas mokytus vyrus, vyskupas antros dalies 74-ame puslapyje išvardija

penkis Pabrėžos žemaitiškai ir lenkiškai parašytus veikalus, tarp jų ir 328 lapų rankraštį antrašte „Žodyns Biiluun Augminyczyyniu łotin-ziemajtinu“.

Po kurio laiko rašytojas Mikalojus Akelaitis 1856 m. rugsėjo 25 d. laiške Valančiui rašo: „[...] ketinu parasziti Žodiną ir Kałbriedą Žemajtiszka. Wadinu Žodinas [...] nes sakom – *karklis, karklinas, puszis, puszinas*: už tataj ir *žodis – žodinas*.“

Kelios aplinkybės teikia pagrindo manyti, kad Akelaitis *žodyno* terminą galėjo perimti iš Pabrėžos veikalo, nes iš jo rankraščių savo žodynams buvo išsirašęs lietuviškų augalų vardų sąrašą „Rodiikle Warduu sawyszkuujuu kaap kóres augimes wadyn Žemaytee“. Be to, Akelaitis turėjo ir „Žemaičių vyskupystę“, kur minimas Pabrėžos veikalas su tuo vardu antraštėje, o gal buvo matęs ir patį rankraštį.

Pirmas spausdintas leksikografijos darbas, pavadintas *žodyno* vardu, buvo kunigo Mykolo Miežinio (1827–1888) „Lietuviszkai–latviszkai–lenkiszka–rusiszkas žodynas“, parengtas 1868 m. ir perėjęs per daugelį rankų ir svarstymų, papildytas rusišku vertimu, išspausdintas Tilžėje 1894-aisiais. Valančiaus pavedimu *žodyną* 1876 m. peržiūrėjo kalbos dalykais seminarijoje pradėjęs domėtis Antanas Barauskas, vėliau jis dėstydamas perėmė ir *žodyno* terminą. *Žodyno* terminą išplatino ir įtvirtino „Aušros“ laikraštis, ten jis vartotas nuo pirmojo numerio (1883).

Reikėtų atkreipti dėmesį į termino *žodynas* sudarymo ir paskelbimo laiką, taigi ir autoriaus pirmenybę. Pabrėža *žodynu* pavadino savo veikalą, parengtą iki 1834 m., jį mini ir Valančius 1848 m. „Žemaičių vyskupystėje“. Akelaitis *žodyną* pavartojo tik 1856 m. laiške, o Varšuvos laikraščiuose 1862 m. jo *žodyno* minima vien lenkiška antraštė „Słownik litewsko–polski“.

Dabar enciklopedijose žodžio *žodynas* autoriumi garsinamas Akelaitis. Pirmą kartą ši mintis paskelbta Jono Kruopo (1908–1875) straipsnyje „M. Akelaitis leksikografas“ leidinyje „Iš lietuvių leksikologijos ir leksikografijos“ (1970, p. 173). Ją pakartoto ir Zigmas Zinkevičius „Lietuvių kalbos istorijoje“ (t. 4, 1990, p. 209). Gal dėl to, kad Akelaitis motyvavo termino darybą? Bet galbūt panašiai galvojo jau ir Pabrėža, kūręs lietuviškus botanikos terminus?

Pabrėžos autorystė buvo nurodyta šio rašinio autoriaus straipsnyje „Iš lietuvių kalbotyros terminų istorijos“ leidinyje „Lietuvių terminologija“ (1975), pakartota knygoje „Žodžiai ir žodynai“ (1984, p. 95). Neatkreipus dėmesio į termino pavartojimo datas, „Lietuvių kalbos enciklopedijoje“ (1999), „Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje“ (t. 1, 2001) skelbiama tik Akelaičio autorystė. Tai prasilenkimas su tiesa. Todėl ir po Vincento Drotvino straipsnio „*Žodynas* (iš termino istorijos)“, paskelbto „Gimtojoje kalboje“ (2002, nr. 6), kur nurodoma Pabrėžos autorystė, kad klaida iš enciklopedijų nebūtų kartojama, dar kartą dera priminti, jog atiduotina istoriškai derama pagarba botanikui Pabrėžai, šalia botanikos terminų sukūrusiam ir *žodyno* terminą.